

■■■ Sinkó Ervin

REFERÁTUM BORI IMRE *RADNÓTI MIKLÓS KÖLTÉSZETE* CÍMŰ DOKTORI DISSZERTÁCIÓJÁRÓL ■

A Novi Sad-i egyetem bölcsészeti kara igazgatóságának megtisztelő megbízásából a következőkben közlöm véleményemet Bori Imrének, a magyar tanszék asszisztensének *Radnóti Miklós költészete* címen benyújtott, 199 gépelt oldalt kitevő doktori disszertációjáról:

A cím a maga szerény tárgyilagosságával nem sejtet többet, mint egyet a szokásos monográfiák közül.

Valójában azonban a monográfikus kereteket és színvonalát lényegesen meghaladó, rendkívüli esztétikai érzékkel felépített, sokoldalú és alapos tudományos mű az, mellyel Bori Imre egy kivételes életmű alakulását, vele együtt nagy költője tragikus életét, s egy egész kornak minden emberségből kivetkőzött hatalmait idézi fel impozáns megjelenítő erővel.

A költő, Radnóti Miklós, akinek a műve létrejöttét Bori Imre elemzi, mindössze harmincöt évig élt. 1909-ben született és 1944-ben – miután előbb zsidó származása miatt a németek kényszermunkára Szerbiába hurcolták – gyilkolták meg. Mikor holttestét exhumálták, zubbonya zsebében egy noteszben verseire találtak, amelyeket lírai és dokumentáris értékükben is nemcsak a magyar, hanem az európai költészet legmegrázóbb irodalmi és emberi értékei között kell számon tartani. Ezeknek a szinte utolsó órájáig írt verseinek ő maga szerb szóval a *Razglednicák* címet adta. Ezek az ő utolsó versei vizionárius erőteljességükben egész addigi költészetének hatalmas csúcspontját s ugyanakkor a legszörnyűbb emberi szenvedéseken is diadalmaskodó költői közlési kényszer és alkotóerő példátlan megnyilatkozásait jelentik.

Bori Imre előtt a Radnóti-életmű ismertetése szempontjából két út állt nyitva: egyik, hogy a két világháború között lejátszódó történelmi és társadalmi események elemzése révén mutassa be a költő életútjának és művének a kibontakoztatását, a másik út pedig, hogy magukból a költeményekből, a költő verseinek mélyreható esztétikai analizálásából következtessen a világra, melyben Radnóti élt, és a versekből kiindulva világítson rá arra az életútra, a kálvária állomásainak összefüggő egymásra következésére. Bori Imre művének különleges kvalitása, hogy következetesen ezt a második módszert választotta.

Ezzel kapcsolatban külön is hangsúlyozandó: ha a disszertációhoz fűzött bibliográfiai jegyzetek nem is mutatnák, maga a munka tanúsodik róla, hogy Bori a legapróbb részletekig ismeri az egész, mennyiségileg nem csekély, de igen sokszor pillanatnyi politikai opportunitás diktálta legújabb kori, Radnóttal foglalkozó magyar irodalmat. Rit-

■■■

kán választja a polémia fegyverét, beéri azzal, hogy a maga minden opportunitástól mentes, magától a műtől inspirált magállapításait közli. Versértelmezései nem ötletszerű és nem önkényes „belemagyarázások”. Maguknak a verseknek a változó szerkezetéből és ritmusából módszeresen interpretálja a költő fejlődését és fedi fel a magára találása útjelző életszakaszait. Éspedig kezdve a még külső, korabeli irodalmi hatások alatt keletkezett költői magatartáson, kifejezésmódon és képeken, az első verseken, amik öntudatlanul példaképet utánoznak, folytatja a már maga hangját tudatosan kereső, a kiközösítettség mind fenyegetőbb ki-kirajzolódó sorsa tudomásul vétele elől elzárkózni akaró „objektív” költővel, és végül a bekövetkezett, a valóra vált kiközösítettséggel, „a förtelmes halállal” szemtől szembe került ember apokaliptikus látomásaiig. S Borinak sikerül tisztán a műre, a versek szövegére támaszkodva világossá tenni, hogy ez a költő a maga egyéni sorsát költészete minden fázisában valami egyéni sorsot meghaladó, egyetemes kataklizmával azonosította anélkül, hogy ez az egyetemes megváltást jelentette volna a kiközösített ember végsőkéig elhagyatott magányától. A megváltást nem az egyetemes, hanem a költői kifejezés jelentette kezdettől fogva. Úgy dolgozik egy-egy versén, mint akinek egyetlen gondja, hogy makulátlan remekművet alkosson. Igen elevenére tapint Borinak az a megjegyzése, mellyel Radnóti első köteteiben a személytelen objektivitás költészetét magyarázza. „Nem az elidegenültséget énekli meg, hanem költészete mintegy az elidegenültség következtében születik meg. Az elidegenültség meghatározója ugyan költészete jellegének, még témaválasztásának is, de közvetlenül nem ihletője.”

Ez az, amivel Bori már meg is formulázta ennek a költőnek nemcsak erre a korszakára, hanem egész költői művére érvényes domináns esztétikai és egyben etikai magatartását: ez a költő, aki szuverén ura a nyelvnek, a kifejezés minden formájának, az önmagával való részvét, a szubjektív panaszok helyett objektiválja a maga személyes sorsának fájdalmas tudatát, életének lehetőleg minden szenzációját.

Ebből a szempontból szinte paradigmátikus az ő oly rövid élete utolsó periódusából való verse, amely számadással úgy kezdődik, hogy „Oly korban éltem én e földön” – s az egész versben tovább ennél több szó nem esik róla magáról, az énről, hanem csak a korról, „mikor besúgni érdem volt s a gyilkos, / az áruló, a rabló volt a hős, – / s ki néma volt netán s csak lelkedni rest, / már azt is gyűlölték, akár a pestisest.”

Mintha az „én” eltűnne, mintha a személyes embertelen helyzete helyett az egész kor embertelenségének a méreteit bontakoztatná ki előttünk. De nem a szemlélő felháborodásával, hanem az eleve kijelölt

áldozat objektiválódó viszonyával. Ha első periódusában úgy ír, hogy fölületes pillantásra költészete összetéveszthető az akkor divatos profán vallásossággal, a várossal szemben a népies, a falut éneklő költőkkel, Bori precízen megállapítja, hogy ebben a periódusban „a „látott” keveredik a „gondolat”-tal úgy, hogy emez van túlsúlyban nála”, mert Radnóti modern városi költő, akivel kapcsolatban a népiesség fogalma teljesen inadekvát.

Bori kitűnő érzékkel állapítja meg, hogy „ha irodalmi analógiákkal akarunk élni, inkább hasonlít ahhoz, amit a hellenisztikus kor alexandriai (nagyvárosi) költészete teremtett meg Árkádia pásztoridilljének megéneklésével, a bukolikus költészettel”.

A „népiesség”, ami után az alexandriai költők nosztalgikusan epedtek, az Radnótinál a kiközösítettség, a városból éppúgy, mint faluból kiközösített, a magányos költőnek kísérlete, hogy teremtsen magának legalább a költészetben hont a hazátlanságban.

A fasiszta Magyarországon támadt népies-paraszti irodalmi mozgalomtól, bár kiválóan tehetséges költők és írók, esszéisták és szociológusok is álltak az élén, Radnótit áthághatatlan külső és belső szakadék választotta el. Ellentétben a XIX. századbeli, Petőfi inaugurálta „népiességgel”, erre a Horthy-időkben támadt mozgalomra – minden radikális nagybirtokellenes jelszava ellenére – többé-kevésbé láthatóan rányomta bélyegét a magyar fajért való harcnak az eszméje. Ennek a mozgalomnak és irodalmi iránynak szempontjából a magyar paraszt igazáért és jogáért, a falu problémáinak megoldásáért való harc egyet jelentett a harccal a magyar faji eszméért, mellyel nemcsak a feudális arisztokráciát, hanem ennél is élesebb hangsúllyal a várost és a városok romlott kozmopolita kultúráját állította szembe, mint ellenséges tényezőket.

Radnóti – mint Bori igen találóan jegyzi meg – eljár ugyan a népiesek táborába tartozó íróbarátaival a magyar falvakba, de úgy, hogy közben „néger varázsénekeket is fordít, nem népieskedve, hanem inkább szürrealista hagyományokat követve”.

S megint csak kizárólagosan Radnóti költeményei szövegéből indulva ki, a különbséget Radnóti és a népiesek között Bori egy mondata pregnánsan érzékelteti: „Misztikus érdeklődést mutat s nem folklorisztikusat.”

Természetes, hogy a hontalant varázsos erővel vonzza a mindenkinek hazát teremtő szándékkal, a javakból kiközösítettekkel való forradalmi szolidaritás nevében küzdő proletariátus közössége. Bori disszertációja nem egykori kortársak visszaemlékezései és a mai irodalomtörténészek találgatásai, hanem megint egyes egyedül a költő versei alapján kiter arra a harmincas évekkel kezdődő rövid, alig másfél éves időszakra is, ami-

kor Radnóti megkísérte, hogy költészetével belekapcsolódjék az akkori illegális magyarországi kommunista mozgalomba. Ennek a korszaknak a költői termését elemezve, a tényből, hogy Radnóti e korabeli versei „egészükben nagyon szűk fogalmi és még szűkebb képzeleti körben” mozognak, s hogy „a közhelyek annyira elhatalmasodtak ezekben a versekben”, Bori megokoltan és meggyőzően vonja le a következtetést hogy a költő, akinek közlési formája a lírikus monológ, képtelen mozgalmi költővé válni. Magánya nem tud beleolvadni és felolvadni a mozgalom követelte kollektivitásba. Bori szavaival: ez időbeli verseinek „emberi hitelük van ugyan, de hiányzik belőlük a költői hitel, a képzelet „tette”, hiányzik az autenticitás.

Ugyanakkor azonban ez az ő „költő is vagyok, meg proletár” jelszavával jellemezhető periódus nem marad nyomtalan a további fejlődésében. Része lesz „a költői személyiség magára találásának”, a szavalókórusok, amiket a munkások számára szorgalommal és odaadással készít, „fölfedeztetik vele a maga életének, a sorsának problémáját”, valamint rákényszerítik, hogy „a naiv optimizmus, vagy kamaszos pesszimizmus önfeledtségét eldobva” szakítson minden önámítással. Nem egyszerre, de még mozgalmi agitatív verseinek egy-egy sorában is felfedezhető, Bori felfedezi, miként válik kikerülhetetlenné ez a leszámolás az önámítással.

Meggyorsítja ezt a folyamatot „a nemzetközi munkásmozgalom nagy csalódása: Hitler jut uralomra Németországban, és az ellenforradalmi rendszerek látszanak diadalmaskodni.

Nem arról van szó, hogy ennek a hatása alatt Radnóti megtagadná a szolidaritást a munkásmozgalommal és céljaival. A mozgalmi versek elnémulása nam pusztá megfutamodás a torlódó fenyegetések és veszélyek elől. Radnótinak nincs hová megfutamodni. Fájdalmas életének – tehát költészetének is – konstruktív részei maradnak ennek a másfél évnek a reményei – és tehetetlen kiábrándulásai.

„A tanulságok... – állapítja meg Bori – évek múltán felszínre törtek és teljesebbé tették” a minden társadalmi közösségből kutasított, társadalmon kívüli létre kényszerített, a született tisztátlanok, a csandálok sorába került költőnek „a világról alkotott képét, belejátszanak magatartása megformálásába.”

Bori Imre módszere, hogy a költői mű részei, időrendi egymásra következtetése és egésze esztétikai elemzésének eredményeiből rekonstruálja a költő életútját és korát. Jellemző a következtetességre, mellyel ezt az esztétikailag olyannyira produktív módszert keresztülvizsi, hogy (egy a *Függelék*ben elhelyezett szűkszavú jegyzet céljától eltekintve) nem emlékszik meg a hitleri uralommal egyidejűleg

deformálódó sztálini rezsimről, a sztálini pörökről és kivégzésekről, holott nyilvánvaló, hogy mint mindenütt, ezek Magyarországon is épp a legválságosabb történelmi pillanatban bomlasztóan és rombolóan hatottak a forradalomba vetett, a proletárforradalmat nemcsak gazdasági, hanem szellemi és erkölcsi megújulás biztosítékaként áhító, rajongó reményekre. Különösen Radnóti esetében, aki akkor ifjan, még a harmincadik életévén innen, épp csak hogy a legkezdetét éli a politikai tapasztalatoknak. Ezt a motívumot, a dilemmát s a dilemmák sorát, amit földézett, Bori talán túlságosan rigorózus következetességgel csak azért se teszi szóvá, mert Radnóti költészetében a sztálini Szovjetunióhoz való viszony problematikussá válása nem talál kifejezést. Ez a szigorú ragaszkodás, hogy módszeréhez híven kerüljön ki mindent, ami „sejtések és belemagyarázások” volnának, annál meggyőzőbbé teszi azokat a konklúziókat, amiket Bori tisztán és kizárólagosan maguknak a költői vallomásoknak, a versek szövegének és fölépítésének elemzéséből von le Radnóti költői fejlődése, költői alkata és életútja megrajzolása céljából.

A költő 1938-ban huszonkilenc éves. 1935-től 1938-ig három verskötetete jelenik meg: 1935-ben *Újhold* címen, 1936-ban kiadott kötetének címe *Járkálj csak, halálraítélt!*, 1938-ban pedig a *Meredek út* címet viseli a verskötet.

A három kötet közül legjellemzőbb és mindent megmondó az, hogy milyen címen foglalja össze az 1936-ban közzétett költeményeit: *Járkálj csak, halálraítélt!*

Feltételezhető, hogy ebben a címadásban kísértette annak a Levinének emléke, aki a spartakista fölkelés leverése után a német vérbíróság előtt állva a kommunisták nevében kijelentette: mi úgylis csak ideiglenesen szabadságolt halálraítélteknek tekintjük magunkat.

Az egykori forradalmárnak ez a magatartása Radnótinál a menthetlenül szenvedő ember megismerésévé, annak a költőnek a magatartásává módosul, aki tudja, hogy a pusztulás minden rémének, pokoli hatalmak karmai közt vergődve, minden ráció ellenére énekel – énekel anélkül, hogy személyes sorsán, amely már tudja, megpecsételtetett az emberi sző. Bármilyen emberi is, a legemberibb is, mint az ének, bármit is változtathatna. Radnóti vessorait idézve Bori erről a magatartásról megállapítja: „olyan érzésvilág kifejezése lett, amely a két háború közötti és a háború alatti emberiség egy értelmiségi típusának jellemző megnyilatkozása volt a »fenyegetett«, de csak lélekben védekező emberé, a humánumnak egy passzív rezisztenciáját az embertelenség mindent elborító hulláma közepette vállaló magatartásé.”

Nem kétséges, hogy Bori módszere, ez az esztétikai értékekhez adekvát módon közeledő tanulmányi módszer, nemcsak az olvasó, hanem a pedagógus előtt is új perspektívákat és új lehetőségeket nyit.

Bori nem éri be a megállapítással, hogy Radnóti költői hangszerén az alaphangokat kétségtelenül a világ zendítette meg. Hivatkozik a talán Sallai és Fürst kivégzése nyomán támadt *Tört elégiára*: „életem emlékei közt két férfi lóg két durva bitón / és apró hajakkal sodrott kötél / Foszlik a súlyuk alatt. // S mint hegyi fák ágaiból hajnalra kicsúszik [...] érettük a sírás...”

A versek „tartalmi” kivonata helyett a költői megnyilatkozásoknak mint esztétikai, tehát etikai, tehát társadalmilag is meghatározott valóságoknak a titkához nyitja meg az utat akkor, mikor így összegezi Radnóti költészetének ezt a kikerülhetetlen pusztulás, a halál gondolatával, a halállal való szellemi szimbioziséből bekövetkező döntő nagy fordulatát:

Ez a gondolat, az elkerülhetetlen halál gondolata „meg tudta fordítani Radnóti költészetének irányát, s ki tudta cserélni világát: most már maga beszél és magáról szól: mindenütt jeleket lát, amiket a maga nyelvére fordít és a maga életérzése szellemében alakít. Ha addig a világhoz, elidegenedve tőle, egy »objektív« viszonyt teremtett verseiben, most minden szubjektivizálódik. Eddig rálátott a tájra, most kiolvassa a tájból is, az élet jelenségeiből is azt, ami költői ihletének kell: a szorongatottságot, a megrendülést, a halál kopogtató s közelgő lépteit.”

Bori a költő egyik életperiódusából a másikra, versről versre haladva, példák, idézetek elemzése nyomán mutat rá, hogy mint válik ebben a költészetben az objektív táj mindinkább egy belső állapot kifejező vetületévé, antropomorf tájjá, hogy a gondolat mint alakul át mindinkább a rettegés és szorongás vizionárius képeinek sorozatává. Szuggesztíven meggyőző erővel mutatja meg, hogy mint válik Radnóti költészetében mindaz, ami élet, egyszerre egy távoli múlt édes emlékévé, melynek perspektívájából a jelen egyenlővé válik az élet negációjával, a pokollal, mely nem akar elmúlni. És így lesz a költő számára a saját imaginatív képessége, a költészet maga az egyetlen lehetséges, az egyetlen élethű, az egyetlen megmaradt emberi élet. És bekövetkezik a kulmináció: Kasszandrának látnia kell, hogy a legpokolibb sejtelmek is mögötte maradtak a bekövetkezett valóságnak. Bori ezt az utolsó periódust „az álom és élet éles ellentétével indult költő” utolsó periódusában bekövetkezett új távlatnak nevezi. A háború kitörése, a zsidótörvények, a gyakori munkaszolgálatos bevonulások egészen addig a pillanatig, amíg a költő a szerbiai Bor után nem végzi be életét és költészetét az abdai tömegsírbán.

Ami eddig prófécia volt „a látomások szférájából kiválva a legvas-
kosabb valósággá alakult át a szembe előtt és sorsa példázatába ágyazta
magát... ami eddig álom volt, most valóság lett... a költő nem tud olyat
»kitalálni«, amit a kor nem valósított volna meg, mintegy versenyre kelt
a pusztulás apokalipszisének létrehozásában.”

A minden kálváriát meghaladó útnak a leírásában Bori nem ragadtat-
ja el magát az érzelmektől, megmarad – versolvasónak. Elemezve Radnóti
klasszikus formában írt eklogáit, impozáns világirodalmi erudícióval
követi a költői mű kialakulását egész a *Razglednicák*ig úgy, hogy disszer-
tációja nemcsak a költőnek állít maradandó emléket, hanem az ő saját
írott szóhoz, költészethez való viszonya kivételes szenzibilitásának is.

Ennek a doktori disszertációnak a kvalitásai véleményem szerint
feleslegessé teszik, hogy Bori Imrétől szóbeli vizsga letévését is kí-
vánjuk. Ami azonban kívánatos az az, hogy ez a disszertáció mielőbb
nyomtatásban kikerüljön a bölcsészeti kar szűkebb keretei közül a nagy
nyilvánosság elé.

Symposion, 1964. január, 11–12.

